

1933 en 1939 noodlottig bepaalde op de terreinen van economie, werkloosheidsvoorziening en defensie of de man die er niet toe deed, omdat de speelruimte toch te gering was; een sober man of een ijdel man; belust op economisch gewin of op nationaal belang; de man van de kleine luyden of de man van de olie; optimist of pessimist; conservatief, reactionair of visionair, een man van de wereld of de eenoog die koning was in het Nederland der blinden, enz.? En dan zijn er nog een paar vraagstukken op te lossen zoals: kregen Deterding en Colijn begin jaren twintig ruzie, zo ja, waarover precies en is het waar dat met name Deterding Colijn daarna nog jarenlang trachtte te dwarsbomen, terwijl de laatste continu de onterechte verdenking bleef ondergaan nog steeds in het belang van de olie te handelen? Waarom werd Colijn ondanks zijn belangstelling voor Indië nooit landvoogd? Wat is er waar van zijn vrouwengeschiedenis in het midden van de jaren dertig? En wat ging er precies vooraf aan zijn arrestatie door de Duitsers? Wat was de grond van de beschuldiging van spionage die zij hem ten laste legden? Voorwaar geen geringe opgaaft, maar het is te hopen dat met de aanzet van deze bundel het niet nog een halve eeuw zal duren voordat de echte biografie verschijnt.

B. G. J. de Graaff

D. de Weerd, *De vrouwen van de eerste wereldoorlog* (Gent: Stichting mens en kuituur, Gent: Instituut voor geschiedenis en maatschappij, Brussel: Socialistische vooruitziende vrouwen, 1993, 303 blz., f52,50, ISBN 90 72931 48 3).

1914-1918: Op de IJzerlinie na, is België bezet door de Duitsers. Aan beide kanten van het front proberen vrouwen het hoofd boven water te houden en de vijand tegen te werken. Vooral arbeidsters en hun gezinnen hadden het zwaar te verduren door de sterk afgenomen bedrijvigheid, waardoor veel banen verloren gingen; de wapenindustrie werd zelfs geheel ontmanteld. Sommigen voelden zich genoodzaakt vrijwillig voor de bezetter te gaan werken, anderen werden gedwongen tewerkgesteld. Ook prostitutie vormde een belangrijke bron van inkomsten. Vrouwen uit de adel en burgerij richtten zich — zoals voor de oorlog — op liefdadigheid en werkverschaffingsprojecten. Veel jonge vrouwen uit hun midden meldden zich aan als verpleegster voor de hospitaals en hospitaaltreinen. Daar moesten ze keihard werken onder de meest erbarmelijke omstandigheden. Alleen door hun tijdens de opvoeding ingeprente plichtsbef, konden ze dit volhouden.

In het verzet hebben vrouwen eveneens actief een rol gespeeld, zoals bij de illegale pers, post voor soldaten, spionage, sabotage en de ontsnapingsnetwerken. Werden vrouwen uit de hogere en middenklasse meer gedreven dooreen vlamvend patriotisme, die uit de lagere klasse wilden op deze manier solidair zijn met hun mannen aan het front. 358 Vrouwen zijn door de Duitse overheid veroordeeld; 11 van hen zijn terechtgesteld, onder wie de bekende Edith Cavell en Gabriëlle Petit. Voor het verloop van de oorlog hebben de verzetsactiviteiten weinig uitgemaakt. Na de oorlog wilde men weer snel terug naar 'normaal' en werd de rol van de vrouw als moeder en echtgenote volop benadrukt. Hun oorlogsinspanningen werden of doodgezwegen of tot mythische proporties opgeblazen, denk aan koningin Elizabeth. Wel werkten nu meer vrouwen dan ooit in de industrie en nijverheid. In 1920 werd hun wel het stemrecht voor de gemeenteraadsverkiezingen gegund, maar niet voor het parlement (pas na de tweede wereldoorlog). De oorlogservaringen hebben bij de vrouwen vooral geleid tot een grotere bewustwording van de eigen mogelijkheden.

De algemene indruk over de vrouw in de eerste wereldoorlog is, dat zij massaal de man op de

arbeidsmarkt verving en als dank na de oorlog algemeen kiesrecht kreeg. Dit gaat voor België niet op: de vrouwen werden naar huis gestuurd en kregen slechts een beperkt kiesrecht. Uit deze studie blijkt ook, dat het traditionele beeld van de passieve vrouw in de oorlog aanzienlijk moet worden bijgesteld. Tegelijk geeft het inzicht in het dagelijks leven achter het front. Het is een goed geschreven op uitgebreid bronnen- en literatuuronderzoek gebaseerd overzichtswerk, dat een lacune in de 'mannengeschiedenis' opvult. Maar het waren vast niet alleen vrouwen, die verzetsactiviteiten pleegden. Een vergelijking tussen het aantal mannen en vrouwen in het verzet zou tot een beter begrip van de relatieve omvang van het vrouwenverzet en van de totale omvang van de Belgische weerstand tegen de Duitsers hebben geleid.

Jammer zijn de vele typfouten, op het irritante af. De afgedrukte foto's zijn van een matige kwaliteit. Van bepaalde vrouwen die wel uitgebreid worden beschreven, is geen foto opgenomen, zoals van Louise de Bettignies. Het boek bevat een lijst van veroordeelde vrouwen, een korte samenvatting in het Frans, Duits en Engels, wel een persoonsregister, maar helaas geen zakenregister; toch een *must* voor ieder overzichtswerk.

J. Th. Rijper

P. Micheels, *Muziek in de schaduw van het Derde Rijk. De Nederlandse symfonie-orkesten 1933-1945* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1993; Zutphen: Walburg pers, 1993, 494 blz., f49,50,-, ISBN 90 6011 861 8).

In dit proefschrift is het functioneren van de symfonieorkesten in het Nederlandse klassieke muziekleven in de oorlogsjaren zeer gedetailleerd beschreven. In de jaren dertig waren diverse orkesten met opheffing bedreigd en waren alle gehavend door opeenvolgende bezuinigingen. Vanaf het begin van de bezetting moeten de ervaringen die musici en directies opdeden verbijsterend zijn geweest: de behoefte aan muziek werd zeer groot, de toeloop naar de concerten was overweldigend. Daarnaast realiseerde de NSBer Jan Goverts in zijn functie van leider van de afdeling muziek van het departement van volksvoorlichting en kunsten in korte tijd een financieel fundament voor de orkesten met de daarbij horende rechtspositie voor de musici, waar niemand vóór de oorlog van had durven dromen. De 'arisering' van de orkesten en de controle op de te spelen muziek vormde de gitzwarte keerzijde van deze ontwikkelingen. Daar kwam ook nog de aandrang bij om op te treden voor propaganda-bijeenkomsten van Duitse en collaborerende instellingen.

Het boek opent met een schets van de orkesten in de jaren dertig; een hoofdstuk is gewijd aan het muziekleven in Nazi-Duitsland en de reacties daarop in Nederland. Op grond van affaires als die rond Richard Strauss en Wilhelm Furtwängler kon iedereen een vrij duidelijk beeld hebben van wat in een fascistische dictatuur van de muziekwereld werd verwacht. De lauwe reacties op het ontslag en de verbanning van zoveel joodse musici maken achteraf een zeer pijnlijke indruk. Rond de Duitse inval wordt aandacht besteed aan het dubbelzinnige gedrag van Willem Mengelberg en de pogingen tot organisatie van het Nederlandse muziekleven te komen om een cultuurkamernaar Duits model vóórte zijn. Een hoofdstuk is gewijd aan de geschiedenis van het ontslag van de joodse orkestleden en aan het Joodsch symphonie orkest, dat tot juli 1942 vijftientig concerten gaf in de Hollandsche schouwburg. Na het laatste concert kwamen vandaar de deportaties op gang. Bij de beschrijving van organisatorische aspecten van de bemoeienis van de 'foute' overheid met het muziekleven valt het geschutter bij het oprichten van het muziekgilde als muziekafdeling van de cultuurkamer op. Het bleef een zeer ineffectieve